

KESZLER BORBÁLA

Adalékok Rácz Sámuel *Orvosi tanításának* nyelvéhez

L'œuvre de Sámuel Rácz remonte à la première phase de la réforme de la langue hongroise, à une époque où le langage scientifique conservait encore un certain nombre de termes anciens mais présentait aussi des traces de renouveau. Ce travail analyse certains aspects du langage de la médecine d'après l'*Orvosi tanítás* (Enseignement médical) de Sámuel Rácz.

Rácz Sámuel¹ munkássága a nyelvújítás első szakaszára esik, arra az időre, mikor a tudományos művek nyelvében egyaránt megtalálhatók voltak a régi, nehézkes kifejezések, de már az újítás jelei is. Hű tükre ennek az állapotnak Rácz Sámuel kétkötetes *Orvosi tanítása*, mely Störck Antal osztrák orvos művének fordítása. Az *Orvosi tanítás* I. kötete (1778) 36 tünetet és betegséget tárgyal, a második (1780) tizenháromat.

---

¹Rácz Sámuel 1744. március 30-án született (székely eredetű családból). Középiskoláit Kolozsvárott végezte, majd bölcsészetet tanult Nagyszombatban. Ezután Bécsben folytatta tanulmányait jezsuita noviciusként. Először bölcsészetet és jogot hallgatott, majd kilépett a rendből, és orvosi diplomát szerzett 1773-ban.

Ezt követően Bécsben és Nagybányán praktizált. Nagybányán királyi kamarai és városi főorvos volt. Itt nősült meg. Rumbach Sebestyén pesti tiszti főorvos lányát, Rumbach Borbálát vette feleségül. 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetemet Budára helyezték át, az egyetemmel együtt ő is átköltözött. Az egyetemen rendkívüli egyetemi tanár lett. Patológiát, élettant és szövettant tanított. 1783-ban az élettan és a bonctan nyilvános, rendes tanárává nevezték ki. Rácz Sámuel volt az első, aki magyar nyelven oktatta az egyetemen a sebésznövéndékeket. Ebben az időben magyar nyelvű tankönyvek még nem léteztek, ezért kötelességének érezte tankönyvek írását (és fordítását). A tankönyvek egész sorát írta, illetve fordította le, sokat küszködve a helyes magyar kifejezések megtalálásával. Szinnyei József a *Magyar írók élete és művei* című könyvében Rácz Sámuelnek összesen 19 munkáját sorolja fel. Más források szerint azonban 25 tudományos munkát írt (ebből 12-öt magyar nyelven). Munkáiban fontos céljának tekintette a magyar orvosi szaknyelv kifejlesztését. Joggal tekinthetjük tehát Rácz Sámuel a magyar orvosi nyelv, illetve szakirodalom egyik tudatos megformálójának.

Munkássága kiterjedt az anatómia, az élettan, a kémia, a szülészet, a sebészet területére, s írt a füredi gyógyvíz hasznáról is. Felismerte többek között annak a jelentőségét, hogy a sebészeti tevékenységet folytató „borbélyok” oktatását ki kell szélesíteni.

Főbb munkái: Az emberi élet általános ismeretét tanító könyv. Buda, 1772; Orvosi oktatás... Buda, 1776; Orvosi tanítás 1., 2. (fordítás). Buda, 1778, 1780, hasonmás kiadása: Back Frigyes 1982; A physiologiának rövid sommája. Pest, 1789; Orvosi praxis. Buda, 1801; A borbélyi tanításoknak első és második darabja. 1793, 1795. (Monos Emil, Molnár László, Szollár Lajos: Orvosi Hetilap 148 [2007]: 2491.)

Rácz Sámuel korában már volt bizonyos orvosi szakszókincs. Ismert volt a főbb testrészek és betegségek neve, s korábban már Lentsés György, Pápai Páriz Ferenc, Apáczai Csere János, Miskóltzy Ferencz, Mátyus István is gazdagították az orvosi szakszókincset. Rácz Sámuel felhasználta mindezeket, de olykor maga is alkotott új kifejezéseket és szavakat. Sajnos gyakran nem dönthető el, hogy szavai és kifejezései nála fordulnak-e elő először, mivel *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* s más szótárak sem vesznek fel sok orvosi kifejezést szóanyagukba (pl.: *bányakólíka*, *boglárrózsa*, *gombás hús*, *ikrás hús*, *középhús*, *vérpalánt* stb.).

A továbbiakban Rácz Sámuel *Orvosi tanításának* szó- és kifejezéshasználati példái alapján mutatom be a nyelvújítás korai szakasza orvosi szaknyelvének néhány sajátosságát.²

1. Szókapcsolatok összetételek helyett:

álmosító orvosság 'altató' (I/96); *álmosító, tsendesítő szerek* 'altatók, nyugtatók' (I/177, 208); *ángliai betegség/nyavalya* 'angolkór': A' N°. 277. le-irt por-is ezt az *ángliai betegséget* (rachitis) sokszor egészszen meg gyógyította (II/164); *első bőr* 'praeputium, fityma': a' makkat bé-borító *első bőren-is...* setét piros, égető szeplők... támadnak (II/86); *epés hójag* 'epehólyag': *epés hójagnak* kövei (II/69); *esz-nélkül való létel* 'eszméletlenség': az ilyen bódulás, azaz: *esz-nélkül való létel* után, a' fő meg-tisztul (I/39); *esze nélkül beszél* 'félrebeszél': [agyvelőnek gyulladásakor] a' beteg rövid üdő múlva *esze nélkül* kezd *beszél*ni (I/54); *hugyas hójag* 'hugyhólyag' (II/77); *ikrás hus* 'glandula, mirigy'(a TESz. ezt a szókapcsolatot nem ismeri, az *ikrás* jelentéseként pedig a 'csomóst, szemcsést' adja meg): a' kiknek mirigyei vagy-is inkább *Ikráshusai* (glandulae) különb-különbféle részein a' testnek egyszer-'s-mind meg-is keményedtek... (I/128); *itélő üdő* 'krízis, kritikus idő': bizonyos napokon hirtelen olyan változások

---

² A címszavakat és a példamondatokat eredeti helyesírással írtam, kivéve az *ö, ő*, valamint az *ü, ú* esetében. Ezeket Rácz Sámuel o, illetve u fölötti kis e-vel jelölte. Sajnos, mivel a szerző a rövid és a hosszú *ö-t* és *ü-t*, nem különböztette meg, nem dönthető el, hogy mikor hosszú és mikor rövid az *ö* és az *ü*, ezért önkényesen jártam el, a mai helyesírási szokáshoz igazodva. A fordítónál az *u* és az *i* mindig rövid a szövegben. Ezt a jelölést megtartottam. – A kerek zárójelben található latin kifejezések a szerzőtől származnak. Saját megjegyzéseimet szögletes zárójelbe tettem.

történnek, mellyek által a' beteg... vagy meg könnyöbbedik, vagy meg-nehezedik. Ez az üdő, mellyben ezek a' változások történnek, *ítélő üdő*nek neveztetik, mivel az ilyen változásokból többire mindenkor bizonyosan meg-lehet tudni, 's jövendölni, hogy a' beteg meg-fogé élni, vagy nem (I/16); *kipöktető orvosságok* 'köptetők' (I/126); *meg-állapodott idejű* 'felőtt': Az orvosságoknak mértékeket... *meg-állapodott idejű*, és erős emberekhez szabtam (I/b2); Fullasztó hurut... leg-inkább tsak gyermekeket, és nevedékeny ifiakat, ritkábban *meg-állapodott idejű* embereket ostromol (I/123); *nyugtató orvosság* 'nyugtató' (I/123); *pöktető orvosság* 'köptető' (I/227); *lélegző gége* 'légcső' (I/94); *vizelletnek tsője, vizellő-tső* 'húgycső' (II/77, II/84); *vizeltető szerek/orvosságok* 'vizelethajtók' (I/115, II/9).

Bizonyos mértékig ehhez a csoporthoz sorolhatók a hosszabb, bonyolultabb szavak is, például: *környülállás* 'körülmény' (I/b); *következendő* 'következő' (I/157); *lélekzel* 'lélekzik' (I/67); *nyughatatlan* 'nyugtalan' (I/33) stb.

2. Bizonyos szavak a munkában a **maitól eltérő** (esetleg régi vagy egyedi) jelentésben fordulnak elő. (Ezeknek a szavaknak a könyvben használatos jelentését nem mindig lehet megtalálni a szótárakban.) Példák: *alkalmatlanság* 'panasz, kellemetlen tünet, jel': Mihent pedig tsak leg-kisobb jelentései-is ['jelei is'] a' következendő ostromnak ['rohamnak'] avagy a' májnak táján valami *alkalmatlanság* tapasztaltatnék, akkor mindgyárt megint hasanló orvosságokhoz kell folyamodni (II/37); *bolondulás* 'megzavarodás': az agyvelőnek gyuladása... gyakran orvosolhatatlan nyavalya-rontást, avagy hóltig való *bolondulást* okoz (I/56); *borzadás* 'borzongás' (a szónak ezt a jelentését a TESz. nem említi): Vagynak... emberek... a' kik... gyakran futó *borzadást*, és azután reá-következendő fel-váltó forróságot szenvednek (I/13–4); *dühösködik* 'dúl' [a nyavalya]: Ez a' nyavalya [hólyagos himlő] néha hirtelen 's véletlenül kezdődik, számtalan sok népet elé-fog, és gyakran egyszer-'s-mind sok helységekben-is *dühösködik* (I/184); *egyszabásu* 'szabályos': Az egészséges ember... érverése (pulsus) szabad, erős, lassu, és *egyszabásu* (I/1); *elmeindulat* 'felindulás': az egyébképpen egészséges embereknél-is, a' felette kemény, és hirtelen történt *elmeindulatok* után... szív-dobogás támad (I/118–9); *eset* 'tünet': Mentől keményebbek, és gonoszobb indulatuk az okok, annál keményebbek, és veszedelmesebbek léznek a' betegség' *esettyi*–is

(symptomata) (I/7); **hizelkedik** 'hitegeti magát' (érdekes, hogy a TESz. az ige 'hitegeti magát' jelentéséről nem szól): hijában *hizelkedik* magának, mert ez a könnyöbőség tsalárd, az hurut tsak hamar megint sokkal keményebben visszátér (I/123); **lehell** 'lélegzik' (a TESz. a szónak ilyen jelentését nem említi): Az ostromnak el-mulása után a' betegek felette bádgyattak, röviden *lehellnek* (II/16); **meg-nőttek** 'felnőttek': a' *meg-nőttek-is...* az Himlőtől nem szabadok (I/183); **meg-veszteget** 'megfertőz': A' Vérhasban fekvő betegek az egésségesektől és a' több betegektől mindgyárt elválasztassanak, mert eők a' szobának és az ispotálynak levegő egit ugy *megvesztegetik*, hogy tölle más betegek, es az egésségesek ugyan azon vérhasba... esnek (I/161); **ostrom** 'roham, görcs, paroxysmus': Ez a' nyavalya [nyavalyarontás, epilepsia] többire mindenkor hirtelen és *ostromonként* ronttya az embert; ezek az *ostromok* néha egynéhány óráig tartanak... (I/261); **ostromol** 'megtámad' (az *ostrom*, *ostromol* egészségügyi vonatkozású jelentéseit a TESz. nem említi): A Tüdőgyuladás igen veszedelmes Betegség; közönségessen bőv vérű, és erős embereket *ostromol* (I/87); **önként** 'automatikusan, rendszeresen' (a szónak ilyen jelentését a TESz. nem említi): Vagynak olyanak-is, a' kik minden esztendőben tavasszal, avagy ősszel *önként* hasmenésbe esnek (I/159); **(előljáró) posta** 'tünet, előjel' (a TESz. a szónak ezt a jelentését nem említi, pedig Pápai Páriz Pax Corporisában is előfordul): az ilyen hirtelen lett jobbulás inkább tsalárd, és halált jelentő *posta*, mintsem jó hírt hozó követ (I/13); a' rákfenében az hasmenés halálnak *előljáró postája* (I/156); ez a' taknyos fejár folyás néha az havi tisztulásnak meg-indulása előtt-is megjelenik, és az havi tisztulásnak *előljáró postája* (II/119); **történet** 'tünet' (a TESz. a szónak ezt a jelentését nem említi.): mentől keményebbek az okok és a' *történetek* (symptomata): annál sulyosabb és veszedelmesebb a' nyavalya-is (I/2).

3. Rác János újításai, illetve azok a szavak, melyek nála fordulnak elő először:

bé-oltás 'a gyógyító vagy immunizáló anyagnak a bőrfelületen keresztül a szervezetbe juttatása' (a *beolt/beoltás* ilyen jelentésben való első előfordulása a TESz. szerint: 1790; Rác adata azonban ennél tizenkét évvel korábbi): Az himlő-bé-oltásról (I/211); **büdös kövös feredő** 'kénköves fürdő': A' *büdös kövös feredők* a' rühes embereknek igen hasznosok (II/51); **elragadás ideje**

'fertőzés ideje': Az Hojagos himlőben négy egymástól különböző idők számláltatnak. Az Első üdő a' nyavalyával kezdődik... Ez az üdő *elragadás' idejének* hivattatik (stadium contagii) (I/187); **emésztet** 'széklet': Ez az üresedés leg-gyakrabban a' vizelletnek, és az *emésztetnek* uttyain... szokatt meg-történni (I/39); *emésztet* vagy-is a' gané (I/164); **értzes feredő** 'ásványvizes fürdő': gyenge *értzes feredők* (gelinde mineralische Bäder) gyakran igen hasznasok (II/125); **értz-viz** 'ásványvíz': Az ilyen betegeknek... *értz-vizek* és bor-kutok... igen hasznasok (II/38); **fügesümölts** 'condyloma, függőly, a nemi szervek vagy a végbél körüli bőrgöbcse': Ezt a' szert... lehet meg-próbálni a' frantzos *fügesümöltsökben-is* (II/98) (A szóra egyéb adatot csupán Bugát szóhalmazában találtam.³); **galand-geleszta** 'galandféreg': Vagynak igen hoszzú, lapos, és széles geleszták-is, mellyek Lapos, avagy *Galand-gelesztáknak* neveztetnek (II/53); **járavány** 'járvány' (I/124, II/12) (a szó a TESZ. szerint megvolt már régen, de 'ízületi lob' jelentésben, a ragályos betegség jelentésű *járovány* (fn) a TESz. szerint is Rác Sámuelnél fordul elő először; a TESz. azonban 1784-es dátumot is említ, azaz Rác Sámuel Skárlát című munkáját, ahol a szó már *járvány* formában is megjelenik): Ez a' nyavalya gyakran *járovány* és ragadós (I/160); **kina, kina fa-héj, kina-héj** 'kinin tartalmú fahéj' (a TESz. a *kinafa* első megjelenését 1794-re teszi, a *kínai fahéjt* pedig 1792-re. Rác Sámuel hasonló adatai ezeknél korábbiak): *kina* (II/7, 8); *kina-héj* (I/47), *kinaiifa-héj* (II/7); **középhus** 'perinyeum, in perinaeo, gát': Néha az allfel és a' szemérem test között lévő *középhusban* (on perinaeo) sok genyettség öszvegyül (II/96); **mely-tábla** 'mellkas': *mely-táblának* a' alsó végén valami feszítő fájdalom támad (I/114); **nyul-ajak** (II/152) (a TESz. a szónak az első előfordulását 1808-ra teszi; ennél Rác adata sokkal korábbi; a TESz. azonban megjegyzi, hogy a szó nem szakszóként (csupán hasonlításban) már előfordul 1683-ban: Amint fel vagyon hasadva *Nyúl ajak formara* az embernek ajaka); **ón-, avagy bányakólíka** 'higany- vagy ónmérgezés': Leg-gonoszabb neme az hasrágásoknak, avagy kólíkáknak az *Ón, avagy Bányakólíka* (I/150); **skárlát-himlő** 'skarlát, vörheny' (I/230) (a szó a TESz. szerint Rácznál jelenik meg először 'vörheny' jelentésben, bár szerinte 1784-es előfordulással – jelen adat korábbi); **vérpalánt**

³ Bugát Pál, 1843, *Természettudományi szóhalmaz*, Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűivel.

'vérrög': ha a szív-dobogás minden mozgás után nevededik, ...a' szívnek üregében *vérpálánt'* (Polypus) vagyon (I/119).

4. Rácz Sámuel használt olykor **tájnyelvi szavakat** is, például: *herreg*, *herregés* 'hörög, sípol, hörgés, sípolás' (érdekes, hogy a TESz. a szó 'hörög' jelentésére nem hoz példát, de megjegyzi, hogy a szó a *hörög*, illetőleg a *hergel* ige családjával rokon): bé-lehelléskor valami sípolás, avagy *herregés* hallatik (I/107); ha a' betegnek a' melye *herreg*... (I/122); *hurut* 'köhög': kik szárazon *hurutnak* (II/103); *köhéntsél* 'köhécsel' (I/33) (a szó a TESz. szerint is Rácz Sámuelnek tulajdonítható, de a TESz. Rácznak egy korábbi munkájából is kimutatja: Orvosi oktatás, 1776); *petets* 'kiütés' (a TESz.-ben a szó nem szerepel): *Nátha-szeplőnek*, avagy *petetsnek* mondatnak piros, kerek, bolhatipéshez hasonló főtök (I/35).

A példák jól mutatják az orvosi nyelv 18. századi állapotát, melyre jellemző volt a régies, körülményes, bonyolult szó- és kifejezőképeség, ugyanakkor már az *Orvosi tanítás* kiadásának idején megjelennek a nyelvújító kezdeményezések is, melyekhez hozzá tartozik (a 17. századi és a 18. század elejei nyelvújítók szokásához hasonlóan) a tájszók szakszóként való használata.

KESZLER BORBÁLA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

E-mail: keszler.b@t-online.hu